

Eesti mobilisatsioonipõgenike kirjasuhtlusest Soome Jätkusõja ajal

Triinu Ojamaa

Eesti Kirjandusmuuseumi

Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur

triinu.ojamaa@kirmus.ee

Teesid: Artiklis analüüsitakse nende eesti meeste kirju, kes põgenesid Saksa okupatsiooni ajal Eestist Soome, vältimaks 1943. aastal väljakuulutatud mobilisatsiooni. Osa mehi siirdus illegaalselt edasi Soomest Rootsi, osa otsis ajutist peatuspaika Soomes. Kuna käimas oli Jätkusõda (1941–1944), kus Soome võitles Nõukogude Liidu vastu, siis värvati valdav osa meestest armeesse, kus nende teenistus lõppes koos vaerahu sõlmimisega kahe riigi vahel 1944. aasta septembris. Analüüsitavad kirjad on saadetud Soome jäänud meeste poolt nende Rootsi pagenud sõpradele. Soomes pörkusid mobilisatsioonipõgenikud Soome ja Saksa liitlассuhetest tulenevate kokkulepete tõttu põgenikele kehtestatud kitsendustele, millega toimetulemiseks neil puudusid kogemused. Artiklis selgitatakse kirjasuhtluse rolli nendele probleemidele lahenduse otsimisel. Vaatluse alla võetakse kirjade temaatika; see hõlmab info jagamist saatusekaaslaste käekäigu ja tulevikuplaanide kohta nii rindel kui tsiviilis, kuid domineeriv teema on Soomest kui sõdivalt maalt edasi põgenemine. Vahetult Soome saabumise järel jutustatakse kirjades Eestist Soome pagemise lugusid, hilisemates kirjades vaagitakse Soomest Rootsi pääsemist, milleks legaalsed võimalused on äärmiselt piiratud, kuid mis sellest hoolimata on paljude mobilisatsioonipõgenike siht. Kirjavahetus oli allutatud sõjatsensuurile ning pakub huvitavaid näiteid selle kohta, milliste verbaalsete ja visuaalsete väljendusvahendite abil sõnumite tegelikku sisu tsensori eest varjati. Võrreldes tavapäraste erakirjadega on sõjakirjadel ka teine eripära: neis võib täheldada kollektiivse suhtluse jooni. Ühe konkreetse isiku poolt teisele konkreetsele isikule adresseeritud ümbrik võib sisaldada kirja, milles leiduvad sõnumid on mõeldud levitamiseks mitmele isikule, seega on sõjaaegsel kirjasuhtlusel sarnasusi info edastamise põhimõtetega tänapäevastes sotsiaalmeediavõrgustikes.

Märksõnad: kirjasuhtlus, mobilisatsioonipõgenikud, Soome Jätkusõda, sõjatsensuur

Uurimuses on vaatluse all Soome Jätkusõja ajast pärinevad kirjad. Aastatel 1943–1944 osales Karjala kannase lahingutes üle 2500 eesti mehe, kellest suur osa oli kodumaalt põgenenud Saksa mobilisatsiooni kartuses. Artikli eesmärk on näidata, millist rolli täitsid kirjad mobilisatsioonipõgenike elus vahetult pagemisele järgnenud kuudel, milline oli kirjade teemadering ning kuidas

mõjutasid sõjatsensuuri reeglid kirjutajate eneseväljendusvõimalusi. Sarnaseid probleeme on käsitletud mitmes varasemas uurimuses, mille aineseks on Esimese ja Teise maailmasõja aegsed kirjad.

Sõjakirjade uurimisest

Statistika näitab, et kirjade hulk, mis ringles maailmasõdade ajal rinde ja tagala vahel, oli hoomamatu. Näiteks Esimese maailmasõja ajal ulatus ainuüksi prantslaste kirjavahetus nelja miljoni kirjani päevas, sõja jooksul saadeti kirju kokku enam kui kümme triljonit (Hanna 2003: 1339). Teise maailmasõja kohta on teada fakt, et Soome Armees Postiteenistus toimetas kolme Jätkusõja-aasta jooksul inimestele kätte samuti ligikaudu triljon kirja (Hagelstam 2012: 282). Armees juhtkond toetas kirjavahetuse pidamist igati, lähtuti varasemate sõjakogemuste põhjal väljakujunenud veendumusest, et kontakti säilitamine lähedastega toetab sõdurite moraali.

Kahtlemata on palju sõjakirju kaotsi läinud, kuid on emasid, kes hoidsid alles poegade kirju, on kihlatuid, kes säilitasid oma armsamate kirju. Sageli moodustavad need kirjad osa perepärandist, mõnikord jõuab see materjal ka arhiividesse või muutub mingil muul moel uurijatele kättesaadavaks. Käesolevas artiklis tulevad vaatluse alla noorte meeste kirjad, kelle sõprusuhted said alguse kooliajal. Sellised kirjad on pigem haruldased ning seetõttu väga väärtuslikud. Hea näide on Chad J. Davise (2007) digitaalselt publitseeritud ja kommentaaridega varustatud kiri, mille tema ameeriklasest isa saatis 1943. aastal Flandria rindelt ülikoolikaaslasele Philadelphiasse. Tegemist on ainsa säilinud kirjaga kahe meditsiinitudengist sõbra kirjavahetusest, kuid sellest hoolimata avaneb ilmekas pilt noore ameeriklase emotsioonidest kokku puutel võõra ümbruse ning sõjaga. Lisaks näitab kiri midagi ka rindemeedikute töö kohta Teises maailmasõja tingimustes.

Sõjakirjadel põhinevates uurimustes on vaatluse all erinevad probleemid. Üks sageli käsitletav teema on kirjade kirjutamise tähtsus, selle tegevuse psühholoogiline ja moraalne mõju sõdurile. Teatavasti on kirjasuhtlus alati oluline nende inimeste jaoks, kes ükskõik millisel põhjusel on sattunud lähedastest eemale. Mitmed uurimused (nt DeHaan 2010; Kurvet-Käosaar 2015; Kurvet-Käosaar 2019; Hollo ilmunas) näitavad, kuidas kirjade vahetamine aitab alal hoida emotsionaalset sidet lähedaste inimestega ning seda isegi tugevamaks muuta; see kehtib ka sõdurite kohta. Marta Hanna, kes on uurinud Esimeses maailmasõjas võidelnud prantsuse sõdurite epistolaarset käitumist, võrdleb kirjade kirjutamist lausa päästerõngaga, mille järele sõdurid haarasid, kui tekkima hakkas võõrdumuse tunne kõigest sellest, mis oli olnud nende igapäevaelu

keskmes enne sõttaminekut. Hanna (2003: 1339) jõuab järelduseni, et kirjade kirjutamine toetas tsiviilisiku identiteeti püsimist ehk siis see ei lasknud unustada, et lisaks kaevikule on olemas kodu, lisaks relvadele argiesemed ning lisaks rindekaaslastele isa, ema või abikaasa. Sõjad on näidanud, et tsiviilisiku identiteedi säilimine aitab sõduritel rahu saabudes valutumalt tavaellu naasta. Seoses sõjakirjade väärtusega on uurijad esile tõstnud ka seda, et need ei sisalda mitte ainult mitmesuguste sõduritegevuste kirjeldusi, vaid annavad edasi nende mõtteid ja tundeid, mis on seotud sõja vahetu kogemisega (Kohn 2010: 9). Kirjadest saadavad teadmised selle kohta on kauges tagalas viibivatele lähedastele abiks rindemeeste hingelise seisundi mõistmisel.

Kirju peetakse väärtuslikeks dokumentideks, kuna need peegeldavad vahetult kirjutamise hetke (Stanley 2004: 208) ja sellega erinevad kirjad anonüümsest ja üldistavast ajalookirjutusest. Ilary Taskineni, Risto Turuneni, Lauri Uusitalo ja Ville Kivimäki (2022: 579) hinnangul on sõjakirjad sarnased ja samaväärsed päevikutega, kuna need loovad pildi olukorrast just sellisena, nagu kirjutaja seda teatud hetkel koges. Sõdurite kirjad on ainukesed allikmaterjalid, mis pärinevad otse kaevikust ning on mõnikord kirjutatud lausa lahingutegevuse ajal. Ehkki kirjades sisalduvat võib pidada väärtuslikuks lisateabeks ajaloosündmuste kohta, näitavad need eelkõige siiski midagi olulist üksikisiku kohta, kes nende ajaloosündmuste keskele sattus ning oma probleemidele väljapääsu otsis.

Üheks uurijatele enim huvi pakkunud erijooneks on teksti sõnastamine nii, et see ei läheks vastuollu sõjatsensuuri reeglitega. Peamised reeglid kujunesid välja juba Esimese maailmasõja käigus. 1914. aastal: kui Saksamaa kuulutas sõja Venemaale, allutati Nikolai II ukaasiga tsensuurile kogu trükisõna, joonistused (sh piltmõistatused), fotod, kirjavahetus, telegrammid ja avalike esinemiste tekstid (Paatsi 2015: 41–43). Olenemata sõjast või sõdivast riigist, on tsensuurid alati jälginud, et kirjades ei edastataks täpseid andmeid väeüksuste paiknemisest. Seda aitab tagada välipostiaadressi kasutamine, mis koosneb numbritest ja tähtedest, kuid ka kirja tekstis ei ole lubatud kirjutaja asukohta täpsemalt kirjeldada või nimetada. Nende erijoonte tõttu vastavad rindekirjad vaid osaliselt tavapärase kirja formaalsetele tunnustele, mille hulka kuuluvad nt kuupäev, kirjutamise koht ja allkiri (Bossis 1986: 63). Tsensuurid jälgisid hoolega ka sõdurite suhtumist kõrgematesse sõjaväelastesse ning hoiakut sõja suhtes. Rindekirjadega töötanud uurijad väidavad, et keelatud teemasid käsitletakse kirjades harva, kesksel kohal on hoopis armastus, sugulaste ja sõprade igapäevaelu ja olukord kodukohas – teemad, mis olid kodust eemal viibivatele sõduritele tõeliselt tähtsad (Hämmerle 2014: 2/4). Mõnes kirjas siiski rikutakse tsensuurireegleid, rikkumised on peamiselt seotud väeüksuse asukoha mainimisega. Uurijate väitel polnud tsensuuritegevus Esimese maailmasõja ajal

kuigi hästi organiseeritud, kirjade suure hulga tõttu ei tulnud nende kontrollimisega toime ning see oli sõduritele teada. Leidus ka neid, kes üritasid oma kirju algelisel moel kodeerida (Hanna 2003: 1339).

Teises maailmasõjas, mille raamesse kuulub ka Soome Jätкусõda, oli olukord üsna sarnane. Mitmed uurimused (Junila 2012; Hagelstam 2012; Demm 2017) näitavad, et tsensorite huvi oli suunatud samadele teemadele, kirjade hulk oli ülisuur ning kontroll pisteline. Vahetult Teise maailmasõja algul anti ka Soomes välja presidendi määrus siseriiklike postisaadetiste, telegraafi ja telefoni kontrollimise kohta ning paar nädalat hiljem laiendati tsensuuriregulatsiooni nii, et see hakkas hõlmama ka Soome ja välisriikide vahelist posti-, telegraafi- ja telefoniühendust (Vilkuna 1962: 11). Kui algas Jätкусõda, anti välja 60-leheküljeline välipostiõpetus (*Kenttäpostioapas* 1941) ning tõenäoliselt tutvustati seda ka riiki saabunud eesti põgenikele. Helena Pilke uurimus "*Julkaiseminen kielletty. Rintamakirjeenvaihtajat ja päämajan sensuuri 1941–1944*" (Avaldamine keelatud. Rindekorrespondendid ja peakorteri tsensuur 1941–1944) näitab, et tsensorite terava tähelepanu all polnud mitte niivõrd erakirjad, vaid pigem Soome sõjakirjasaatjate kaastööd ajakirjandusele, mille mõju üldsusele oli võrreldamatult ulatuslikum erakirjadest. Piirangud on alati sõltunud sellest, milline on olukord rindel ning millised on suhted liitlaste vahel. Paralleelselt lahingutegevuse eskaleerumisega karmines rindekirjasaatjate kontrollimine (Pilke 2011: 186), kuid ka erakirjade kirjutajad hakkasid oma sõnakasutust kriitilisema pilguga üle vaatama ehk hoolsamat enesetsensuuri rakendama.

Uurimustest ilmneb, et lisaks tsenseerimisele on rindelt saadetud erakirjadel veel teinegi eripära. Nende hulgas leidub kirju, millel on kollektiivse suhtluse jooni. Olenemata sellest, et ümbrikul on kirjas ühe konkreetse isiku nimi, võis kiri olla adresseeritud laiemale ringile, nt sugulastele (Kalkun 2015: 143) või ka sõpradele, mistõttu neid loeti ühiselt või anti edasi käest kätte. Nii Esimese kui ka Teise maailmasõja ajal olid kirjad tagalainimestele oluliseks infoallikaks sõjasündmuste kohta.

Uurimuse ajalooline taust

1943. aasta veebruaris kuulutasid Saksa okupatsioonivõimud Eestis välja nn töömobilisatsiooni (Kaasik 2016: 115), värvatu sai valida kolme võimaluse vahel: vabatahtlik liitumine Eesti Leegioniga, tööteenistuskohustuse täitmine *Wermachti* abiteenistuses või saksa sõjatööstuses. Mobilisatsioonikäsk kehtis aastatel 1919–1924 sündinud meestele, seega jäi nende vanus vahemikku 19–24 eluaastat. Osa mobilisatsioonikohuslastest oli äsja lõpetanud gümnaasiumi, osal olid pooleli ülikooliõpingud, mõned mehed olid juba algust teinud tööalase

karjääri ja oma pere loomisega. Eestis tajuti kommunismiohtu ning mõisteti vajadust anda oma panus selle tõrjumiseks, samas oli paljude hoiak natsi-ideoloogia suhtes samuti negatiivne, mistõttu selliseid mehi, kes soovinuks võidelda kommunismi vastu saksa mundris, polnud just palju (Laantee 1975: 15). Teise maailmasõja ajal tuli Eestis käibeale mõiste “kolmas tee”, mis tähendas demokraatliku tuleviku-Eesti rajamist, kus pole kohta ei kommunismil ega fašismil (vt nt Kuutma 2004: 7). Mõlema sõdiva poole mobilisatsioonidest kõrvale hoidmiseks varjuti metsa, mõned üritasid Eestist pageda. 1943. aasta varakevadel levis Tallinnas kuulmus, et Hiiumaalt toimetatakse põgenikke Rootsi. Mõned noormehed sõitsidki kohale, kuid selgus, et tegemist oli valeinfo (Isohella 2008: 211¹), või siis ei soovinud Hiiumaa kalurid pealinna poistega asju ajada. Reaktsioonina Saksa okupatsioonile ja mobilisatsioonile hakkas Eestis hoogu koguma põrandaalune vastupanuliikumine, mis käivitas kampaania “Mehed Soome!” (Laar 2010: 34). Põgenikke hakati organiseeritult Soome transportima. Ühest küljest oli soovijate üle lahe vedamine ajendatud patriotismitundest Eesti suhtes, teisalt oli tegemist äriaga. Üleveo vahendajad, kellest mõni pidas Tallinna kesklinnas vahenduskontorit, muretsesid kliendile koha kas välismaa laeva sõepunkrisse või siis kaluri- või salakaubavedaja paati (Eelmäe 2005: 32–52), tasu eelistati võtta rahas, kuid sobisid ka hinnalised esemed. Saksa okupatsioonivõimud püüdsid Eestist Soome põgenemist takistada. Asjaosalisi arreteeriti, karistused ulatusid surmanuhtluseni (*ibid.*: 111), kehtestati ka määrus, mis võimaldas illegaalselt välismaale siirdunute vara konfiskeerimist (Malevlane 31.03.44). Kõigest hoolimata jätkus põgenemisega riskijaid mitmeks aastaks. 1943. aastal tehti üle lahe 200 paadireisi, salaja liinilaeva laeva pardal saabuti Soome 67 korral ning ühel korral isegi lennukiga. Põgenikest üle 2000 olid noored mehed,² lisaks lahkus Eestist 149 naist ja 68 last (Haapanen 2022: 140). Põgenike Soome toimetamine jätkus 1944. aastal. Kohale jõudnuile anti ajutine isikutunnistus, mis võimaldas Soomes ringi liikuda ning tööd otsida. Teist aastat käimasolev Jätkusõda seadis tegevusvabadusele piirid: rindekõlblikud mehed värvati vabatahtlikkuse alusel Soome armeesse, suunati sõjalisele väljaõppele ning sealt edasi Karjala rindele. Väidetavalt moodustasid vabatahtlike hulgas suurima rühma endised üliõpilased ja gümnaasiumi lõpuklasside õpilased (Rebas 1962: 17) ning sellesse gruppi kuulusid ka need mobilisatsioonipõgenikud, kelle kirjad võetakse vaatluse alla käesolevas artiklis.

Paljud eestlased lahkusid kodumaalt sooviga pääseda sõjast nii kaugele kui võimalik ning siirduda Soomest edasi neutraalsesse Rootsi. 1943. aasta aprillis külastasid Karl Talpak³ ja Harald Vellner⁴ Helsingi Rootsi saatkonda, et välja selgitada, kuidas suhtub Rootsi valitsus eestlaste Rootsi toimetamise, milleks laev oli juba kaubeldud. Visiit saatkonda ei toonud olukorrale soovitud lahendust (Talpak 1962: 10). Kuna Teise maailmasõja selles etapis sidus

Soomet ja Saksamaad liitlassuhe, oli eestlaste tegutsemise tulemuseks hoopis suhete pingestumine nende vahel. Tekkis tüli üldise töökohustuse ja Eesti Leegioni eest Soome siirdunud eestlaste pärast, Saksa võimud süüdistasid neid üha häälekamalt deserteerimises. Soomelt nõuti isegi põgenike väljaandmist (Kures 2006: 132), kuid teadaolevalt väljaandmiseni siiski ei jõutud. Ajalehtedele anti korraldus Eesti pagulaste temaatikat avalikkuse ette mitte tuua (Vilkuna 1962: 135), mis ei lahendanud nende ebakindlat olukorda Soomes, vaid ümbritses selle lihtsalt vaikimise tsooniga. Mõne aja möödudes hakkasid Saksa võimud nõudma Soomelt mobilisatsioonipõgenike Karjala rindele saatmist, kus nad võitleksid Saksamaa ja Soome ühise vaenlase vastu. Eestlaste Soomest Rootsi siirdumine jäi karmilt keelatuks (Laantee 1975: 15–16). Kõigest hoolimata leidis eestlasi, kes üritasid Rootsi pääseda, otsides algul legaalseid, hiljem illegaalseid võimalusi. Mõnel õnnestus päralt jõuda juba 1943. aastal, nagu näitavad artiklis kasutatud kirjad, kuid Soomes viibivate eestlaste suurpõgenemine algas septembris 1944, kui rahuleping Soome ja Nõukogude Liidu vahel oli juba sõlmitud.⁵ Enamasti põgeneti Rauma kaudu, kuid leidis ka neid, kes kasutasid pikka ja raskesti läbitavat “Tornio teed” (Eelmäe 2005: 159). Tornio väikelinn Lapimaal sobis hästi riigipiiri illegaalseks ületamiseks ning selle marsruudi üle arutletakse ka allpool analüüsitavates kirjades. Nii Eestist Soome kui ka Soomest Rootsi põgenemine toimus sageli ootamatult tekkinud võimalusi kasutades. Paljud lahkusid kiirustades ning lähedastele teadet jätmata. Põgenikud kaotasid sideme pereliikmete ja sõpradega, valitses üleüldine teadmatus üksteise käekäigust. Soome või Rootsi päralt jõudes hakati ühendust taastama, enamasti tehti seda kirjade abil.

Kirjadest ja nende autoritest

Eesti meeste Jätkusõja ajal Soomest Rootsi saadetud kirjad, mida uurimuses analüüsitakse, hõlmavad ajavahemikku 1943. aasta kevadest kuni 1944. aasta hilissuveni. Kirju säilitatakse Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, need kuuluvad Ilmar Laabani personaalkogusse⁶ ning neid on kokku kuusteist. Laabanile⁷ on adresseeritud viisteist kirja, neist kahe kirja kaasadressaadiks on Igor Tamm.⁸ Ühe kirja adressaat on teadmata, see algab pöördumisega “Kallid kamraadid”, tekstist kamraadide nimed ei selgu ning ümbrik on kaotsi läinud. Küll aga selgub kirjast, et adressaat ei olnud Laaban: kirja autor oli kodumaalt põgenemise keerises temaga kontakti kaotanud ning palus kamraadidelt abi selle taastamiseks. Kuna kiri jõudis arhiivi koos teiste Laabanile kuulunud dokumentidega, siis järelikult andis keegi kamraadidest kirja temale edasi. Kõnealune kiri on dateerimata, kuid sisu järgi otsustades on tegemist analüüsitava

kirjakogumi kõige varasema kirjaga. See oli postitatud Soome sõjaväe õppelaagrist ning saadetud isikule, kes elas tsivilistina Helsingis. Kõik hilisemad kirjad on saadetud Soome eri paigust Laabanile Stockholmi. Ümbrikud näitavad, et tsiviilisikute kirjad liikusid lennupostiga, sõdurite kirjad välipostikontorite kaudu ning lisaks toimetati mõned kirjad Helsingist Stockholmi käsipostiga. Käsipostikanal toimis eesti sõjapõgenike poolt Jätkusõja ajal asutatud ajalehe Malevlane⁹ toimetuse kaudu.

Neid, kelle saatja-aadressiga kirju arhiivis leidub, on viis: Harri Kiisk, Boris Kuum, Ilmar Mikiver, Olev Mikiver ja Heino Mikiver. Nende poolt postitatud kirjadesse lisasid oma lühisõnumeid veel seitse isikut, seega näitab arhiivinimestik kirjasuhtluse kaudu toimunud võrgustikku kitsamana, kui see tegelikult oli. Personaalkogule toetudes võib öelda, et kokku osales Jätkusõja aegses kirjavahetuses Laabaniga erineval viisil kaksteist isikut, kes neid kirju mõnikord koos lugesid ja kirjutasid või üksteisele lugemiseks edasi andsid. Analüüsitavates kirjades tuleb selgelt esile kollektiivse suhtluse jooni, mis väljendub selles, et ühe konkreetse isiku poolt teisele konkreetsele isikule adresseeritud ümbrik võis sisaldada kirja, milles leiduvad sõnumid olid mõeldud levitamiseks mitmele isikule. Ühes ümbrikus võis olla ka mitu kirja, millest üks oli kirjutatud adressaadile ning teine mõeldud kellelegi edasi toimetamiseks, juhul kui adressaat teadis tema asukohta. Seega võib sõjaaegses kirjasuhtluses näha sarnasusi nende info edastamise põhimõtetega, mis on olemuslikud tänapäevastele sotsiaalmeedia-võrgustikele.

Kiisk, Kuum ja vennad Mikiverid kuulusid sõpruskonda, mis kujunes välja Tallinnas 1930. aastate teisel poolel, neid sidus huvi muusika, kirjanduse, kunsti ja filosoofia vastu. Kiisk tutvus Laabaniga gümnaasiumi kõrvalt konservatooriumis õppides. Saksa mobilisatsiooni väljakuulutamise ajal oli ta muusika-juhtimise ja pedagoogika osakonna õpilane, ta valmistus saama koorijuhiks. Mobilisatsiooniohu kartuses põgenes Kiisk Soome 1943. aasta sügisel.¹⁰ Kuum õppis koos Laabaniga nii Tallinna Reaalkoolis kui ka konservatooriumis. Mobilisatsiooni väljakuulutamise aastal üritas ta alustada džässviuldaja karjääri, kuid oli sunnitud mobilisatsiooni eest Soome põgenema.¹¹ Laabani reaalkoolikaaslane Ilmar Mikiver siirdus kooli lõpetamise järel õppima Tartu Ülikooli, valides filoloogia nagu Laabangi, kuid 1943. aastal mobiliseeriti ta Saksa armee abiteenistusse. Puhkuse ajal abiellus ta Eesti Vabariigi mitmekordse ministri Aleksander Oinase ja Alma Ostra-Oinase tütre Tiiuga, abiteenistusse tagasi ei pöördunud, vaid põgenes Soome.¹² Olev Mikiver asus peale Tallinna Reaalkooli lõpetamist õppima Tartu Kõrgemate Kujutavkunstide Kursustele (Pallas), mobilisatsiooni eest põgenes ta Soome 1943. aasta aprillis.¹³ Heino Mikiver oli mobilisatsiooni ajaks jõudnud lõpetada Tallinna Reaalkooli, otsustanud loobuda trombooniõpingutest konservatooriumis ning registreeruda Pallase

ettevalmistuskursustele, kuid mobiliseeriti kohe selle järel Saksa armee tööteenistusse. Kasutades puhkust, pages ka tema 1943. aasta augustis Soome.¹⁴ Seega olid kõik viis kirjasaatjat 1943. aasta suve lõpuks Soome jõudnud. Vennad Mikiverid ühinesid vabatahtlikena Soome armeega ja siirdunud Karjala rindele, Kiisk ja Kuum otsisid äraelamise võimalusi tsivilistidena ning Laaban pages edasi Rootsi. Enne põgenemist sageli koos aega veetnud sõprade suhtlus jätkus, kuid uutes oludes toimus see ainult kirja teel.

Ülevaade kirjade temaatikast

Selle lühikese perioodi jooksul, mida käsitletav kirjavahetus hõlmab, toimus kirjutajate elus palju erinevaid sündmusi. Need järgnesid üksteisele kiiresti ja leidsid aset ootamatult, kuna tulenesid suurel määral sellest, millise pöörde võttis olukord Teise maailmasõja rinnetel. Mõistagi oli raske prognoosida, kas, ja kui, siis millal vabanevad okupatsioonivõimude haardest Eesti ja Soome. Kirjade põhjal võib öelda, et inimesed muutusid üha ettevaatlikumaks ning igapähe oli peamise tulevikuplaani kõrval varuks ka n-ö plaan B. Kiisa, Kuuma ja vendade Mikiveride kirjad sisaldavad selle kohta palju näiteid.

Kiisk saatis Helsingist Stockholmi ühe kirja, see oli vastus Laabani ja Tamme kirjale. Huvipakkuv on siin eelkõige lühike ülevaade eesti sõjapõgeniku õpivõimalustest Soomes, mida teistes kirjades ei käsitleta. 7. detsembril 1943 kirjutas Kiisk:

Praegu õpin ajutiselt Helsingi Konservatooriumis (Sibeliuse-Akadeemia) kontrapunti B. Carlsoni juures ja praktilist kompositsiooni Palmgreni juures. [--] Aga elamisloa – see on juba omaette number. Muidu olen küll Konservatooriumis ametlikult sees; direktor Linko igatahes oli väga vastutulelik, samuti helilooja Ranta, Palmgren ja teoreetik Carlson. (EKM EKLA, f 352, m 14:9, 1/1)

Kiisa kirjast nähtub, et lisaks muusika õppimise soovile lootis ta Sibeliuse Akadeemiasse astudes saada pikendust oma ajutisele elamisloale. Õppejõud püüdsid põgenikku aidata, kuid said pakkuda vaid sellist õppimisvõimalust, mis lõppes koos riiki saabudes väljastatud ajutise elamisloaga. Kiisk immatrikuleeriti 22. novembril 1943, Soome võimud soovisid teda armeesse värvata, kuid see ei sobinud kokku Kiisa plaanidega ning juba detsembri lõpul lahkus ta akadeemiast ning alustas illegaalset teekonda Rootsi (Ojamaa & Labi *et al.* 2012: 154).

Kuum, kes samuti otsis Helsingis tegevust muusika alal, saatis Soome eri paikadest Laabanile kokku neli kirja. Nendes on juttu tema luhtunud katsest Helsingis elatist teenida ning elust põgenike jaoks asutatud töölaagris, kuhu ükski teine viiest kirjasaatjast ei sattunud. Teatavasti oli riigipolitsei ehk Valpo¹⁵ ametnikel kohustus tagada töö väljaspool pealinna nendele Eestist saabunud põgenikele, kellel polnud kindlat elukutset ning kes nt tervislikel põhjustel sõtta minna ei saanud või ei soovinud. Kuum kuulus sellesse kategooriasse. Nii tema kui ta sõprade kirjadest selgub, et Helsingisse saabumisele järgnenud päevadel käis ta restoranist restorani, võitis kohalike džässmuusikute poolehoidu, leidis ajutisi töotsi viuldajana, kuid ei pääsenud ühegi ansambli põhikoosseisu.¹⁶ Kuum sattus kiiresti Valpo huviorbiiti ning saadeti Siurosse kraavitöödele. Dateerimata kirjas, mis sisu põhjal otsustades pärineb 1943. aasta sügisest, kirjutas Kuum Laabanile:

Lõbustan end kraavitöödega, kurat, Tampere lähedal. Need 3 nädalat, mis ma pealinnas elasin läksid tänu Sertsile¹⁷ ja viinale lõbusa joobumuse tähe all. 2. XI sõitis Serts oppelaagrisse ja pääle kurba ja viinakülluses vireleva lahkumisorgia uinakust ärkamist leidsin (!) enese suures savikraavis, mulda kangutamas olevat. (EKM EKLA, f 352, m 15:19, 4/7)

Kraavikaevaja töö oli Kuuma jaoks alandav kogemus. Tallinnas oli ta nelja-aastaselt viiuliga publiku ette astunud ning sellest alates käis temaga kaasas imelapse kuulsus (Karmo 2014: 6). Soomes sai Kuumast tavaline pagulane, mis paratamatult tõi kaasa ka stigmatiseerimise. Tema kohati eneseiroonilise ning kohati trotsliku alatooniga kirjad näitavad, et sarnaselt teiste pagulastega ei olnud Kuum järsuks sotsiaalse seisundi muutuseks ette valmistunud ning kaotas sisemise tasakaalu. Kuid sama kiri on huvipakkuv ka selle poolest, et siin leidub märke kirja saamise tähtsusest pagulase elus. Kuum kirjutab:

Üldiselt on sitta moodi lõbus sealt [Rootsist], noh, kirja saada. Istusin parajasti savimulgus mis oli märgatavalt väiksem teiste omast ja mõtlesin missuguse süsteemiga kümnik oma kaabu servale nii peened jõnksud on sisse saanud, kui mees valju häälega minu nime hõikas. Ma kahmasin labida, et sellega segajat lüüa (labidal on see ülesanne). (EKM EKLA, f 352, m 15:19, 4/7)

Räigevõitu ohtrasõnalisuse taha on Kuum tegelikult peitnud oma rõõmu, mille otsekohest väljendamist ta näib häbenevat. Kirja saamine võis tähtis olla eri põhjustel. Näiteks kirjutas Olev Mikiver Karjala rindelt, et see on alati meel-tülendav sündmus, kuna toob “argielu hõngu meie purusõdurlikku askeldusse”

(EKM EKLA, f 352, m 20:4, 1/1). Kirjad Rootsist, kus elu kulges nagu rahuajal, aitasid säilitada sidet harjumuspärase eluga, mille kõige tühisemad piasjad – olgu need kingad ja kaabud või peenemad lauakombed, omandasid rindeoludes erilise tähtsuse, näitab Ilmar Mikiveri kiri (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 1/1).¹⁸ Kirjutamise teraapiline toime tavaelust isoleeritud inimestele on üldteada, kuid siin esitatud näidete abil soovin rõhutada, et kirja saamine on samavõrd pingeid maandav sündmus, kui kirja kirjutamine ning rindekirjad pakuvad sellele rohkesti kinnitust.¹⁹

Ilmar Mikiver saatis Laabanile Karjala rindelt kolm kirja, mis teistega võrreldes paistavad silma nii pikkuse kui ka teemade mitmekesisuse poolest. Ta jutustab neis Eestist Soome põgenemisest, sõprade käekäigust ja eestlaste kultuuritegevusest Helsingis, arutleb sürrealistliku luule üle ning teeb plaane ülikooliõpingute jätkamiseks. Ilmar Mikiveri kirjad on erilised ka selle poolest, et nendes väljendub erakordselt sügav vastumeelsus Jätkusõjas osalemise suhtes. Näiteks kirjutab ta Laabanile 30. novembril 1943:

Meie poisid, st meie konkreetne kompanii, veel täpsemini rühm, on saatnud persse kogu sõja ja igasugu innustuse aktivismi osas nendeski tuleviku-perspektiivides, mis teisi eesti vabatahtlike hoiab teatava sõjakuse ja sõjalise endatähtsustuse tasemel. Sest meie rühm, näe, on saanud ülemaks Kannase suurima sea. Võib-olla on tema mõju toonud eesti vabatahtlike üksustest ühesse ainsa õige vaatevinkli asjade arengule. (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 3/7)

Mikiveri tollase veendumuse kohaselt liikusid sakslased ning koos nendega ka soomlased sõja kaotamise poole ning eesti meestel oli ellu jäämiseks vähe lootust. Teatavasti jälgis sõjatsensuur tähelepanelikult sõdurite mõtteavaldusi rindeelu ja kõrgemate sõjaväelaste kohta, igasugune kriitika nende aadressil oli reeglitega vastuolus. Kuid vaatlusalune kiri liikus Helsingist Stockholmi käsipostiga, mistõttu kirjutajal oli vaba voli oma arvamust avaldada. Sõjadepressiooni märke võib leida ka Olev Mikiveri kirjadest, kuid tema väljendusviis on venna omast märksa vaoshoitum. Oma üheksandal sõjakuul kirjutab ta Laabanile, et kaevikupäevad avaldavad mõju sõdurite hingeelule, rindel levib ebamäärane rahutus ning inimesed on muutunud murelikuks ja samas ka tuimaks (EKM EKLA, f 352, m 20:4, 2/5). Olev Mikiveri kirju on kokku neli, valdavalt on nende alatoon optimistlik ning teemadest on esikohal kunstielu Soomes ja ta enese kunstnikuks olemine rindetingimustes. Vabu hetki kasutab ta selleks, et maalida Karjala vaateid ja kaassõdurite portreesid, lisaks kujundas pidulikeks sündmusteks ruume, mõnikord koos vend Heinoga. Heino Mikiver saatis Laabanile Karjala rindelt neli kirja, neist kahes on peateemaks

muusikaga tegelemine, eelkõige eesti meeste džässkvarteti asutamine rindel Helsingi restoraniansamblite eeskujul. Paraku selgub kirjadest, et sõdimist ja džässi oli võimatu ühitada, kuna puudus oli pillidest ja mängijaid paigutati sageli ümber mõnda teise rindelõiku. 16. detsembril 1943 kirjutab Heino Mikiver Laabanile:

Kohal on ainult gitarrimängija Zirk, aga puudub gitarr. Oleme nüüd üldse täiesti eesliinil, mistõttu puudub ka klaverimängu võimalus. (EKM EKLA, f 352, m 20:1, 2/3)

Heino Mikiveri hilisemates kirjades asendub muusika teema Rootsi pääsemise teemaga.

Üldjoontes on erinevate autorite kirjad teemade poolest sarnased. Juttu on põgenike igapäevaelust Soomes vabatahtliku sõduri või tsiviilisikuna, ühiste kooliaegsete sõprade käekäigust, luulest, muusikast, kunstist ja eesti kultuuri-tegevuse edendamisest Helsingis. Domineeriv teema on põgenemine, mida allpool käsitletakse põhjalikumalt.

Põgenemise teema

Analüüsitava perioodi algupoolel, 1943. aasta sügise hakul jutustatakse kirjades Eestist Soome põgenemise lugusid, kuid juba mõne kuu möödudes asendub see arutlustega Soomest Rootsi pääsemise võimaluste üle. Kiisk, Kuum, vennad Mikiverid ja Laaban põgenesid Eestist Soome eri ajal vahemikus 1943. aasta aprillist kuni oktoobrini. Põgenemise kuudel kaotasid nad üksteist silmist. Kirjad näitavad, et kontakte hakati taastama 1943. aasta varasügisel ning ootuspäraselt on esimestes kirjades palju juttu vahepealsel ajal aset leidnud sündmustest, kaasa arvatud Soome põgenemisega seotud seiklused. Näiteks kirjutab Ilmar Mikiver Laabanile 12. oktoobril 1943:

Nagu vast mäletad, siirdusin märtsi lõpus Jõhvi. Säälin olin Todti vangivahiks ja maitsesin täitsa rikkalikku toitu ning küllaldast uneaega. Ses rahulikus õhkkonnas varitsesin siis ka Soome lahe liiklustingimusi. 20. juunil võtsin 20-päevase puhkuse eriotstarbel [kohaliku tüüfuse tõttu ei ant seda muidu kellelegi juba mitu kuud] ning otsustasin veelgi vabamalt suvitada ja lahkumiseks kaasa võtta kõige kaunimad elamused. 14. juulil siis registreerusime Tiiga.²⁰ Olin Todti naasmisele juba käega löönud ja püüdsin olla vabahärra õieti nii kaua kui annab, kas või septembri keskpaigani. Nii oligi pisut igav, et võimalus pakkus end juba 5. aug. Tuli aga

ära kasutada, õnnemäng nagu see on. Ja Juštšuki²¹ ning kellegi Ehaga sõitsime siis auriku sisemuses²² üle lahe. (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 1/1)

Teatavasti võimaldasid Soome seadused 1943. aastal Eestist tulnud põgenikele varjupaika anda. Teisalt oli Saksa armee tööteenistusesse astunud Ilmar Mikiver käsitletav desertöörina. Põgenemisest kirjutamine tsenseerimisele kuulavas kirjas oli riskantne, kuid vajadus sõbraga uudiseid jagada võis lämmatada ta ohutunde ning ka põgenike harjumine teadmiseiga, et kirjutades tuleb valida teemasid ja sõnu, ei saanud juurduda päevapealt. Kaks nädalat hiljem saadetud kiri näitab, et Ilmar Mikiver oli hakanud teadvustama tsensuuri olemasolu, 25. oktoobril kirjutas ta Laabanile:

Saatsin Sulle ühe kirja koos Oltsiga 12. skp-st. Võib-olla ei ole Sa seda saand kätte ega saagi, sest kirjutasin seal üsna avalikult oma ületulekulo maha ja nagu nüüd kardan, ei tarvitse see Soome tsensuurile just meeldida. (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 2/4)

Mõlemad kirjad on saadetud välipostiga ja ümbrikel on tsensori tempel. Kuna tsensor Eestist Soome põgenemist puudutavatele kirjadele kuidagi ei reageerinud, siis võib oletada, et selles ei nähtud julgeolekuriski, eriti võttes arvesse, et põgenenud meestest olid kirjutamise ajaks saanud sõdurid, kes võitlesid Soome poolel. Eestist Soome põgenemise teema kaob kirjadedest esimeste pagulaskuude jooksul ja kuni vaadeldava perioodi lõpuni (august 1944) püsib esiplaanil Rootsi põgenemine. Selle üle arutletakse üheteistkümnes kirjas kuueteistkümnest. Kirjad näitavad, et 1943. aasta varasügisel sooviti Soomest Rootsi siirduda legaalselt: jagati teadmisi emigreerumise tingimustest ning uuriti Rootsis pagulasena elamise võimalusi. Kuna Laabani ja Tamme asüülitaotlus oli selleks ajaks juba rahuldatud, lootsid kirjutajad nende kogemustel põhinevatele nõuannetele ja abile. Esimesena üritas Rootsi pääseda Kiisk, kes mingil juhul ei soovinud sõtta minna – ta ainus siht oli muusikat õppida. Soomes ajutise elamisloa saanud eestlased teadsid, et vestluses Rootsi migratsiooniametnikega on otsustav tähtsus asüülitaotleja meelsusel. Kuuldused sellest, et eestlastel on Rootsis natsimaine, olid üldlevinud, mistõttu otsiti võimalusi, kuidas tõestada vastupidist. Näiteks kirjutab Kiisk Laabanile ja Tammele 7. detsembril 1943:

Teilt ei paluks esialgu muud, kui küsitlemise korral tõendada minu poliitilist meelsust ja endist tegevust, niipalju kui muidugi teate. (EKM EKLA, f 352, m 14:9, 1/1)

Selleks, et Soomest Rootsi siirdumise loa taotlemine oleks edukas, pöördusid taotlejad info saamiseks ka Rootsi saatkonna poole Helsingis, kus atasee selgitas, et pagulase Rootsi emigreerumine eeldab kinnitust töökoha olemasolu kohta. Palveid töökoha leidmiseks saatis Laabanile mitu sõpra, näiteks kirjutab Kuum:

Oleksin ülimalt õnnelik, kui Sa saaksid mulle töökoha kohe kärmesti valmis vaadata. Tahaksin teada palka ja tööliiki. Võimed – saksa, vene (peaaegu perfektne), inglise (kooli) keeled ja viiulimäng. Kui Sa aga kähku midagi haarata saad, ükskõik mis töö on hea. (EKM EKLA, f 352, m 15:19, 1/1)

Kiisa ja Kuuma kirjad, kus oli juttu nende legaalselt Rootsi siirdumise kavatsustest, läbisid tsensuuri tõrgeteta. Kui Soomest lahkuda soovijal töökohta ette valmis vaadata ei õnnestunud, siis oli kasu ka sellest, kui emigreerumistaotlusele pandi kirja Rootsis elava lähedase inimese andmed, kes on nõus pagulase ülalpidamiskulud enda kanda võtma, näitab Ilmar Mikiveri kiri Laabanile 25. oktoobrist 1943:

Rootsi pääsemise tingimuseks on, et sealtpoolt oleks ette näidata mingeid tõendavaid või selgitavaid andmeid selle kohta, et taotlejal oleks olemas vastuvõtjad. Viimastena ma kujutan ringkondi, milles liigid näit. Sina ja veel vast olulisem, hr-sid Reid²³ ja Lareteid²⁴, kellega ma soovin ühendusse astuda siia lisat sedeli ja Sinu vahendusel. Selle sedeli kirjutas mulle 4. aug. s.a. pr. Oinas ning ta oli määrat hr. Reile isiklikuks üleandmiseks. [---] Sinult palun siis esmajoones, et Sa selle edasi toimetaksid, [---] ja et Sa hr. R-le või asjaomastele ringkondadele omalt poolt lisaksid soovitusi ja kehtusi, saamaks mingivormilist tõendit, et meid Rootsi oodatakse. (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 2/4)

Kiri läks Stockholmi käsipostiga, võib-olla oli põhjuseks eelkõige asjaolu, et lisaks ta oma kirjale sisaldas ümbrik sõnumit kõrgele poliitikategelasele. Valmistades ette oma legaalselt Rootsi siirdumist, lahkus Ilmar Mikiver kõiki reegleid järgides Soome armeest, et mitte sattuda teist korda desertööri staatusesse. Rootsi mineku luba ta saatkonnalt siiski ei saanud, see ei õnnestunud ühelgi viiest kirjasaatjast, mis tõi kirjadesse arutelu Rootsi põgenemisest. Ilmar Mikiver kaalub oma käsipostiga saadetud kirjas illegaalseid variante nagu nt Helsingist Rootsi siirduva laeva sõepunkrisse koha ostmine, valedokumentide kasutamine ja nn Tornio tee (EKM EKLA, f 352, m 20:2, 3/5), mille kaudu aastatel 1943–1944 pages Rootsi tuhandeid eestlasi.²⁵ Varsti pärast seda kirja katkesid Ilmar Mikiveri kontaktid sõprade ja vendadega, need taastusid 1944. aastal, kui Ilmar Mikiver elas juba Rootsis.

Ilmar Mikiver oli ainus kolmest rindel viibivast kirjasaatjast, kes kasutas käsiposti võimalust. Teised saatsid oma kirju välipostiga, mistõttu nendest võib leida ilmekaid näiteid selle kohta, kuidas inimesed oma mõtteid adressaadile arusaadavaks tegid, neid samas tsensori eest varjates. Järgnevalt tulevad vaatluse alla verbaalsed ja visuaalsed võimalused, mida selleks kasutati. Eriti huvipakkuvaid näiteid leidub Heino Mikiveri kirjades, kes 16. detsembril 1943 kirjutas Laabanile:

Isiklikult huvitab mind väga mu hea sõbra Niuksu elujärg Rootsis. Kas tal on ka mõni seisusekohane teenistus või tutvub ta mitmesuguste töölaagrite hingeeluga? Tervita teda minu poolt ja anna talle üle mu head soovid. [---] Nägemiseni! Heino-Eevalt. (EKM EKLA, f 352, m 20:1, 3/4)

Esitatud lõigus on tegemist omalaadse identiteedipettusega. Heino Mikiver kirjutab endast, nagu oleks jutt kellestki teisest ehk Niuksust, kes elab Rootsis.

Heino Mikiveril oli kolm nime, millega ta sai opereerida: Heino, Heino-Eevald ja Niuks. Kirjale on alla kirjutatud sünnijärgne eesnimi Heino-Eevalt, mida ta sõpradega suhtlemisel mitte kunagi ei kasutanud – kõik teised kirjad on allkirjastatud hüüdnimega Niuks, mida ta siin analüüsitavas kirjas vajas sellise sõnumi konstrueerimiseks, mille tegelikku sisu tsensor ei mõista. Kirjakatkend sisaldab ka varjatud järelepärimist tööväljavaadete kohta, juhul kui Rootsi pääsemine peaks õnnestuma. Kirja lõppu on kirjutatud “nägemiseni”. Rindekirjades seda sõna lõpetavas funktsioonis tavaliselt ei esine, seega võib siin näha veel ühte vihjet, et Mikiver kavatseb põgeneda Rootsi, kuna teisiti poleks teineteise-nägemine võimalik.

Järgmine näide on seotud visuaalsete võimaluste kasutamisega. Teatavasti olid lisaks tekstidele tsensuurile allutatud ka joonistused ja fotod ning eesti sõdurid olid keelust teadlikud. Oma esimesele kirjale 1943. aasta oktoobris on Heino Mikiver postskriptumina lisanud:

P.S. Kahju, et puudub naps ja tsensor ei luba natuke kirja lõppu joonistada. (EKM EKLA, f 352, m 20:1, 2/2)

Ainus visuaalne infokandja, mille saatmist tsensor ei takistanud, oli postkaart. 1943. aasta detsembris leidis Heino Mikiver Laabanile saatmiseks jõulukaardi, mis pakkus suurepärast võimalust oma mõtteid ja üle mere Rootsi pääsemise soovi vihjamisi väljendada. Kaardi tagaküljele on Heino Mikiver kirjutanud “... ja niisuguseid jõulupühi” (EKM EKLA, f 352, m 20:1, 3/4), kuid seda ei soovi ta adressaadile, vaid iseendale. Sõnadega “niisuguseid jõulupühi” osutab ta stseenile kaardi esiküljel, millel on kujutatud läbi vee kõndivat meest.

Foto 1. Heino Mikiveri poolt 1943. aasta detsembris Ilmar Laabanile saadetud pühadekaart. (EKM EKLA, f 352, m 20:1, 3/4).

Tõenäoliselt on tegemist rännumeeste pühaku Kristoforusega, kelle kohta on teada legend, et ta teenis Kristust inimesi üle vee aidates. Kord oli ta üle viinud lapse, kes kaalus erakordselt palju. Hiljem selgus, et see oli Kristus, kes kandis endaga kaasas kogu maailma patukoormat (Tarand 1995: 49). On võimalik, et Heino Mikiver seda legendi teadis – selle ärakasutamine pisut moonutatud kujul oleks hästi kokku sobinud ta absurdi suunas kalduva huumorimeelega. Peamine on siiski asjaolu, et postkaart andis kõnekalt edasi sõnumi, mille sisu adressaat võis lihtsasti taibata, kuid mis tsensori silmis oli tõenäoliselt üks täiesti tavaline jõulukaart paljude omataoliste hulgas. Kõik Heino Mikiveri kirjad on saadetud tavalise välipostiga ja neid analüüsides kujunes arvamus, et lisaks tõsisele vajadusele oma põgenemisplaane Laabaniga jagada ning Rootsi olude kohta eelteadmisi hankida, oli nende kirjade konstrueerimine Mikiveri jaoks ka lustlik mäng tsensoriga. Ta oli piisavalt sõnaosav, et sellest mängust võitjana välja tulla.

Kirjakogumi vaatlemine ei anna vastust küsimusele, kas tsensor vaatas kõik kirjad läbi või mitte. Leidub ainult kaks kirja, mille kohta kindlalt saab öelda, et tsensor on need avanud ja ka läbi lugenud. Üks neist on Olev Mikiveri 10. veebruaril 1944 kirjutatud kiri, mille paremale servale on tõmmatud helesinine joon, mis viitab sellele, et kiri ei sisalda keelatud infot.

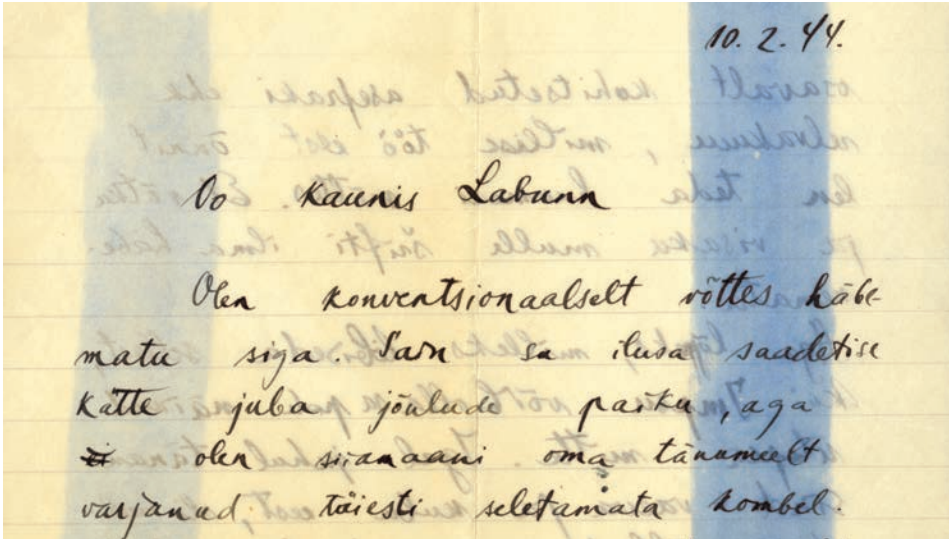

Foto 2. Tsensori poolt kontrollitud Olev Mikiveri kiri Ilmar Laabanile, 10. veebruarist 1944 (EKM EKLA, f 352, m 20:4, 2/5).

On huvipakkuv lisada, et see on Olev Mikiveri ainus kiri, kus ta vihjab sellele, et kaalub Rootsi põgenemist. Ta palub Laabanil “ääriveeri või ka otsekoheselt ja paberijõu kohaselt paberile panna ülemerekandi arvamused nii puht huvi mõttes” (EKM EKLA, f 352, m 20:4, 2/5). Olev Mikiveri kirjad erinevad teiste omadest selle poolest, et nendes on peamiselt juttu sõdurielust, mis on ta olevik, ja kunstnikuelust, mis on ta tulevik. Teda ei huvita eriti, millisel maal tulevik teostub, kuid parim variant tundub tema silmis olevat Eesti, Rootsi on pigem veel selgeks mõtlemata varuvariant.

Teine kiri, mis sisaldab märke tsensori tegevusest, on Harri Kiisa kiri Ilmar Laabanile 7. detsembrist 1943.

Tsensor on katnud keelatud info musta tušiga. Sellele eelnev lõik sisaldab teadet, et Helsingisse on saabunud Karl Ristikivi. Tušiga kaetud lõik algab taand-reaga, seega teksti vormistuse põhjal otsustades on Kiisk vahetanud teemat.

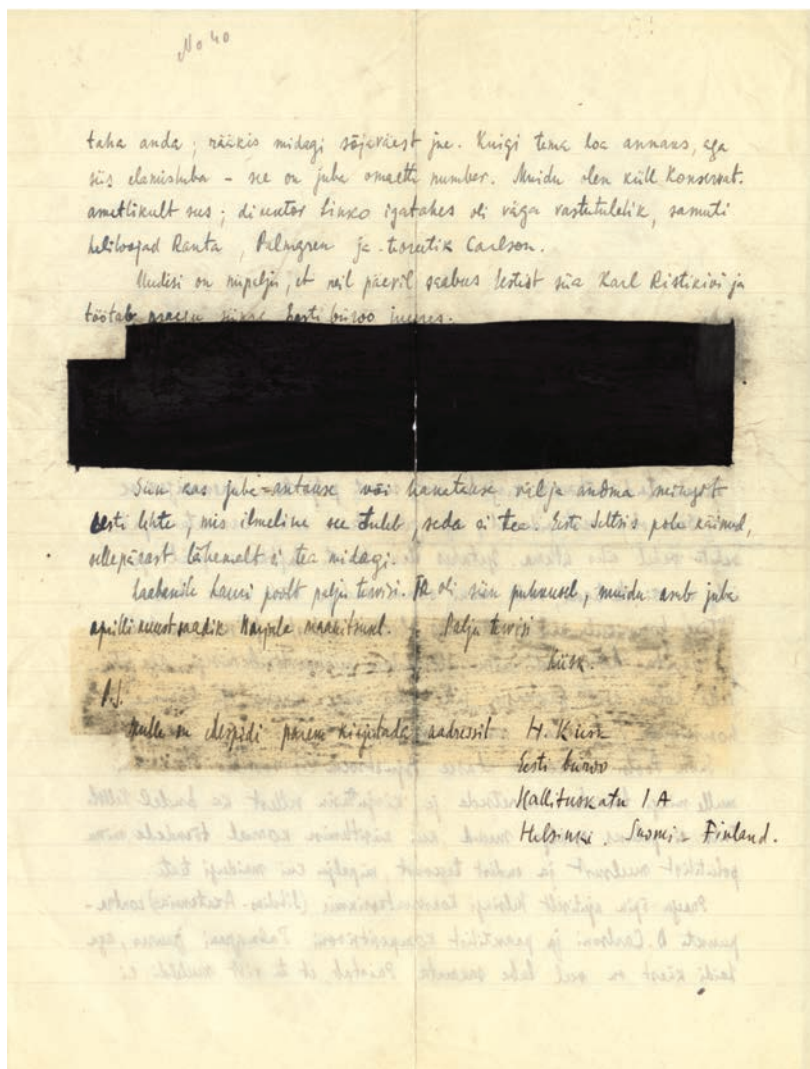

Foto 3. Tsensori poolt kontrollitud Harri Kiisa kiri Ilmar Laabanile, 7. detsember 1943 (EKM EKLA, f 352, m 14:9, 1/1).

Tušiga kaetud osale järgneb taas taandreaga lõik, kus on juttu Soomes ilmumist alustavast eestikeelsest ajalehest. Tušiga kaetud lõigu läbivalgustamise katse ei andnud tulemusi ja nii jääbki teadmata, millise tsensuurireegli vastu Kiisk oma kirjas eksis. Kiisa kiri on haruldane näide analüüsitud materjali hulgas. Suurem osa kirju on läbinud formaalse tsensuuri, nagu võib järeldada tsensoritemplitest ümbrikel ja tsenseerimisele viitavate märkide puudumisest kirjades.

Kokkuvõtteks

Artikkel annab ülevaate uurimusest, mis põhineb eesti meeste kirjadel, kes põgenesid Saksa okupatsiooni ajal Eestist Soome, et vältida 1943. aastal välja kuulutatud mobilisatsiooni. Osa mehi pages Soomest edasi Rootsi, osa jätkas õpinguid mõnes Helsingi kõrgkoolis ning osa ühines vabatahtlikuna Soome armeega, võitlemaks Nõukogude Liidu vastu. Sõjaaegsetel kirjadel põhineva uurimistöö laiem eesmärk on teadmiste saamine selle kohta, kuidas korraldasid oma elu need inimesed, kes Teise maailmasõja ajal Eestist lahkusid, põrkudes pagulastena võõrsil poliitilistest, kultuurilistest ja majanduslikest oludest tingitud probleemidele. Käesolevas artiklis on analüüsitud kirjasuhtluse rolli nende probleemide lahendamisel. Vaatluse all on kirjade temaatika, mis hõlmab ühiste tuttavate käekäiku, pagulaselu Soomes tsiviilisikuna ning sõdurielu Karjala rindel. Lisaks argielu kogemuste jagamisele arutletakse kirjades muusika, kunsti ja luule üle. Ootuspäraselt domineerib põgenemise teema, mille käsitlemist võib Soome-Saksa komplitseeritud liitlassuhete ning sõjatsensuuri rakendamise tõttu pidada riskantseks. Vahetult Soome saabumise järel jutustati kirjades Eestist Soome põgenemise lugusid, hilisemates kirjades tõusid esiplaanile Soomest Rootsi pääsemise võimalused. Põgenikud ei teadnud, kui üksikasjalikult nad tohivad tsenseerimisele kuuluvates kirjades põgenemise teemal kirjutada iseennast või adressaati ohtu seadmata. See olukord viis niisuguste tekstide konstrueerimiseni, mille sõnum oleks mõistetav adressaadile, kuid mitte tsensorile. Analüüsitud kirjade kaudu avaneb ilmekas pilt protsessist, mille käigus kirjutajad arendasid oma väljendusviisi selliseks, mis võimaldas kirjadel tsensuuri tõrgeteta läbida. Kirjade analüüsimisel ilmnis, et võrreldes tavapärase, st rahuaegsete erakirjadega on rindekirjadel veel teinegi eripära: neis võib täheldada kollektiivse suhtluse jooni. Säilinud ümbrikud näitavad, et üks konkreetne isik saatis kirja teisele konkreetsele isikule. Ümbrikus olnud kirja tekstist võib aga selguda, et see sisaldab infot, mis on mõeldud tuttavate laiemale ringile. Leidub ka selliseid kirju, kus mitu eri isikut edastavad oma sõnumeid mitmele eri isikule, kellest ükski pole kirja formaalne adressaat. Sõjaaegsel kirjasuhtlusel on sarnasusi sellega, kuidas liigub info tänapäevastes sotsiaalmeediavõrgustikes.

Kirjasuhtluse peamine roll seisnes kahtlemata kogemuste ja nõuannete jagamises sõjaaegsete oludega toimetulemise kohta, kuid selle kõrval oli sama tähtis ka sõbralt kirja saamine kui sündmus, mis tõi leevendust Soome eri piirkondadesse laialipillatud põgenike hüljatuse ning stigmatiseerituse tunde.

Tänuõnad

Artikkel on seotud Eesti Kirjandusmuuseumi uurimisprojektiga EKM 8-2/22/1 “Kultuurilugu ja arhiiv: allikad, probleemid, vaatenurgad”, selle valmimist toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus, TK 145).

Kommentaariid

- ¹ Isohella informatsioon põhineb Heino Mikiveri mälestustel, kelle kirju analüüsitakse ka käesolevas artiklis.
- ² Kustaa Vilku (1962: 135) andmetel jäi meespõgenike vanus vahemikku 18–65 eluaastat.
- ³ Karl Talpak (1905 Rakvere – 1991 Södertälje), eesti sõjaväelane koloneli auastmes. Pages Soome 1943. a. aprillis.
- ⁴ Harald Vellner (1893 Palupera – 1970 Stockholm), eesti ajakirjanik, alates 1939 töötas Soomes ajalehe Helsingin Sanomat juures.
- ⁵ Kokku jõudis Jätkusõja lõpul Soomest Rootsi 7200 eestlast (Horm 1994: 181). Võttes aluseks Raimo Raagi (1999: 70) andmed, võib öelda, et Teise maailmasõja käigus Rootsi pagenud eestlaste koguarvust (21 815 eestlast ja 6554 eestirootslast) moodustavad Soome kaudu põgenejad ligikaudu kolmandiku.
- ⁶ EKM EKLA, f 352.
- ⁷ Ilmar Laaban (1921 Tallinn – 2000 Stockholm). Lõpetas Tallinna Reaalkooli, õppis Tartu Ülikoolis romaani keeli, pages 1943. aastal Soome ning samal aastal edasi Rootsi, kus saavutas tuntuuse sürrealistliku luuletaja, tõlkija ning häälutajana.
- ⁸ Igor Tamm (1922 Tapa – 1995 Watch Hill, Rhode Island), õppis Tartu Ülikooli meditsiiniteaduskonnas, pages 1943. a Soome, seal koos Laabaniga Rootsi ning jagas temaga üürituba Stockholmis. Jätkas õpinguid Stockholmi Karolinska Instituudis, seejärel Yale'i Ülikoolis. Temast sai rakubioloog ja viroloog.
- ⁹ Ajalehte Malevlane anti välja Helsingis 1943–1944, toimetasid Eino Parikka ja Heinrich Mark.
- ¹⁰ Harri Kiisk (1922 Rakvere – 2000 Stockholm). Soomes jätkas muusikaõpinguid Sibeliuse Akadeemias. Ajutise elamisloa lõppemise tõttu põgenes Rootsi. Asus elama Stockholmi, kus töötas ajakirjanikuna ajalehe Teataja juures, oli koorijuht ja aktiivne ühiskonnategelane.
- ¹¹ Boris Kuum (1924 Tallinn – 2013 Philadelphia) viibis pagulasena mõned kuud Soomes tsiviilteenistuses ning põgenes seejärel Rootsi. Ta asus elama Kuno Lareni nime all ning emigreerus 1946 USAsse, kus ülikooliõpingute lõppedes tegutses finantsalal.
- ¹² Ilmar Mikiver (1920 Loksa – 2010 Washington) astus vabatahtlikuna Soome armeesse, kirjutas mõne kuu möödudes lahkumisavalduse, põgenes Rootsi, lõpetas Stockholmi ülikooli filosoofiakandidaadi kraadiga. Hiljem sai tuntuks raadioajakirjanikuna Ameerika Hääles, lisaks avaldanud luulet ja esseistikat.
- ¹³ Olev Mikiver (1922 Loksa – 1994 Malmö) soovis jätkata kunstiõpinguid Helsingis Atheneumis, kuid kuna see ei õnnestunud, astus Soome armeesse, teenis seal 1944. aasta augustini, siirdus tagasi kodumaale, kus jätkas võitlust Nõukogude armee vastu ja põgenes 1944. aasta sügisel Rootsi, kus töötas dekoraatorina Malmö linnateatris ning tegutses vabakutselise kunstniku, raamatuillustraatori ja vestekirjanikuna.

- ¹⁴ Heino Mikiver (1924 Loksa – 2004 Tallinn) astus vabatahtlikuna Soome armeesse. 1944. aastal pöördus tagasi Eestisse, kus sõdis Sinimägedes. Arreteeriti Nõukogude võimu poolt, kahe aasta möödudes vabastati, misjärel alustas õpinguid Eesti Riiklikus Tarbekunsti Instituudis. Järgmisel aastal põgenes suuskadel üle lahe, arreteeriti Soome võimude poolt, anti välja Nõukogude Liidule ning saadeti Komimaale vangilaagrisse. Vabanedes lõpetas Eesti NSV Riikliku Kunstiinstituudi, töötas kujunduskunstnikuna, oli tuntud ka absurdinäidendite autorina.
- ¹⁵ Soome Riigipolitsei (Valtiollinen poliisi, Valpo) asutati 1938. aasta lõpus ning reorganiseeriti 1944. Sellel ajavahemikul oli Valpo ülesandeks Soome iseseisvuse ning ühiskonnakorralduse kaitsmine, mis muuhulgas eeldas ka välismaalaste liikumise jälgimist riigis, info kogumist ja säilitamist nende kohta.
- ¹⁶ Helsingis toetas Kuuma muusikategevust Jaakko Furman (1924–2012), kes oli tuntuks saanud steptantsijast imelapsena, kuid hiljem siirdunud džässijuurde – ta oli trummar, asutas oma orkestri ja toimetas džässiajakirja. Kuuma Helsingi perioodi kohta vt ka Ojakäär 2010: 219–220 ja Pillak 2019: 145.
- ¹⁷ Sergei Veskimets (1921 Ukraina – 1944 Soome) õppis Tallinna Reaalkoolis ja Tartu Ülikoolis ajalugu, oli Saksa armee tööteenistuses koos Ilmar ja Heino Mikiveriga, alates 1943 soomepoiss, hukkus Jäppilä lahingus 10. juunil 1944.
- ¹⁸ Ilmar Mikiveri kirja tervikteksti vt Ojamaa 2022: 107–108.
- ¹⁹ Võrdlevaid näiteid kirja saamise tähtsusest rindeoludes vt nt Arvo Pärli “Soomepoisi päevikust”, kelle sõnul kiri kodust on “kui päikesekiir keset sompus ilma” (Pärli 2001: 15), samuti Jätkusõjas võidelnud Raimond Kaugveri raamatust “Kirjad Sigridile. Sõjatandril ja vangilaagrist 1944–1949”; 16. veebruaril 1944 Karjala rindelt saadetud kirjas palub ta oma armsamat, et see kirjutaks talle “õige tihti; siis on palju lõbusam ja kergem” (Kaugver 2020: 31).
- ²⁰ Tii oli Tiiu Oinase hüüdnimi.
- ²¹ Eugen Juštšuk (ka Jevgeni Juszuk) (1921 Tartu – 2003 Stockholm). Õppis 1940. a Tallinna Reaalkooli kõrval Tallinna Konservatooriumis Artur Lemba klaveriklassis. Oli Soome armees vabatahtlik, hiljem pages Rootsi, kus temast sai tehnikateadlane ja puiduspetsialist.
- ²² Illegaalsed reisijad peideti laeva sõepunkrisse.
- ²³ August Rei (1886 Kurla – 1963 Stockholm), poliitik ja diplomat, Eesti saadik Nõukogude Liidus. Pages Riia kaudu Rootsi 1940.
- ²⁴ Heinrich Laretei (1982 Öisu – 1973 Stockholm), sõjaväelane, poliitik ja diplomaat. Aastani 1940 Eesti Vabariigi saadik Rootsis, Taanis ja Norras.
- ²⁵ Tornio teed kasutasid Rootsi põgenemiseks nii Kiisk (Ojamaa & Labi *et al.* 2012: 100) kui ka Kuum (Ojakäär 2010: 420).

Arhiiviallikad

Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, fond 352

Ilmar Mikiver. Kaheksateist kirja Ilmar Laabanile ja Aino Tamjärvele. 12. X 1943–6. IV 1999. EKM EKLA, f 352, m 20:2.

Kiisk, Harri. Üheksa kirja Ilmar Laabanile. 07.12.1943–28.12.1997, dat-ta. EKM EKLA, f 352, m 14:9.

Kuum, Boris. Üheksa kirja Ilmar Laabanile. 27.10.1943–27.07.1948, dat-ta. EKM EKLA, f 352, m 15: 19.

Mikiver, Olev. Kolmkümmend kirja Ilmar Laabanile. 12. X 1943–26. VII 1993, dat.-ta. EKM EKLA, f 352, m 20:4.

Mikiver, Heino. Seitse kirja Ilmar Laabanile. 11. X 1943–17. XII 1997. EKM EKLA, f 352, m 20:1, 1/1–1/2.

Kirjandus

Bossis, Mireille 1986. Methodological Journeys Through Correspondences. – *Men / Women of Letters. Yale French Studies* 71, lk 63–75 (DOI:10.2307/2930022).

Davis, Chad J. 2007. Moments in surgery. A letter from the battlefield. – *Surgery* 142, lk 773–775 (DOI:10.1016/j.surg.2007.07.011).

DeHaan, Kathleen A. 2010. Negotiating the Transnational Moment: Immigrant Letters as Performance of a Diasporic Identity. – *National Identities* 12 (2), lk 107–131 (DOI: 10.1080/14608940902929789).

Demm, Eberhard 2017. Censorship. – *International Encyclopedia of the First World War. 1914–1918 Online*, lk 1–25 (<https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/censorship> – 04.05.2023).

Eelmäe, Urmas (koost) 2005. *Põgenemine kodumaalt 1943–1944*. Keila: Harjumaa Muuseum.

Haapanen, Eero 2022. *Põgenemine üle Soome lahe. Inimeste salavedu Eestist Soome 1940–1944*. Tallinn: Argo.

Hagelstam, Sonja 2012. Families, Separation and Emotional Coping in War: Bridging Letters between Home and Front, 1941–44. – Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville (toim). *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Leaden, Boston: Brill, lk 277–312 (DOI:10.1163/9789004214330_008).

Hanna, Martha 2003. A Republic of Letters: The Epistolary Tradition in France during World War I. – *The American Historical Review* 108 (5), lk 1338–1362 (DOI:10.1086/ahr/108.5.1338).

Hollo, Maarja [ilmumas]. “I am like green firewood – not going out, not catching fire!” A Prisoner’s Self-Portrait in Letters. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*.

Horm, Arvo 1994. Operatsioon Läänemeri. Päästeoperatsioonid Eestist 1943–1945. – Horm, Arvo (toim). *Pool sajandit eestlust paguluses*. Stockholm: Teataja, lk 159–181.

Hämmerle, Christa 2014. “Waiting longingly...” Love Letters in the First World War – A Plea for a Broader Genre Concept”. – *History of Emotions – Insights into Research*, märts, lk 1/4–4/7 (DOI:10.14280/08241.24; <https://www.history-of-emotions.mpg.de/texts/love-letters-in-world-war-one> – 04.05.2023).

Isohella, Anne-Riitta 2008. *Soomepoisid. Eesti mehed Soome Jätkusõjas*. Tallinn: SE & JS, Soome Sõjaveteranide Eesti Ühendus.

Junila, Marianne 2012. Wars on the Home Front: Mobilization, Economy and Everyday experiences. – Kinnunen, Tiina & Kivimäki, Ville (toim). *Finland in World War II. History, Memory, Interpretations*. Leaden, Boston: Brill, lk 191–232.

Kaasik, Peeter 2016. Eesti rahvaväe moodustamise kava 1943. aastal. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 3, lk 114–123 (<https://www.ra.ee/tuna/wp-content/uploads/kaasik-peeter-eesti-rahvavae-2016-3-1.pdf> – 05.05.2023).

Kalkun, Andreas 2015. “Rohgem ei tiija mina teile kirjuda”. Kirjavormelid ning pere-suhete kajastused Jakob Ploomi sõjakirjades. – Hinrikus, Mirjam & Mattheus, Ave (toim). *Esimene maailmasõda eesti kultuuris*. Tallinna Ülikooli Eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 17. Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 116–144.

Karmo, Märt 2014. Kuno Laren In memoriam 29.09.1924 – 17.10.2013. Jazzviuldajast investeerimispankuriks – tuntud ja tundmatu Kuno Laren. – *Reaali Poiss*. Tallinna Reaalkooli ajaleht 5, lk 6–7.

Kaugver, Raimond 2020. *Kirjad Sigridile. Sõjatandriit ja vangilaagrist 1944–1949*. Laanes, Eneken (toim). Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Kenttäpostioipas 1941 = *Kenttäpostioipas* (joukkoja varten). Helsinki: Päämaja, huolto-osasto.

Kohn, Richard H. 2010. Foreword. – Konrad, Jarausch H. (toim). *Reluctant Accomplice: A Wehrmacht Soldier's Letters from the Eastern Front. An ordinary German soldier's letters home from Poland and Russia during World War II*. Princeton: Princeton University Press, lk 9–12.

Kures, Voldemar 2006. *Seitsme lukuga suletud raamat*. I köide. Tartu: Ilmamaa.

Kurvet-Käosaar, Leena 2015. The Epistolary Dynamics of Sisterhood Across the Iron Curtain. – *Life Writing* 12 (2), lk 161–175 (DOI:10.1080/14484528.2015.1022929).

Kurvet-Käosaar, Leena 2019. Tracing Emotional Bonds in Family Letters: A Pursuit of an Epistolary Melody. – Douglas, Kate & Barnwell, Ashley (toim). *Research Methodologies for Auto/biography Studies*. New York: Routledge, lk 83–89 (DOI:10.4324/9780429288432-11).

Kuutma, Raul 2004. *Kolmas tee. Eesti auks, tuleviku pandiks*. Tallinn: Olion.

Laantee, Karl 1975. *Estonian Volunteers in the Finnish Armed Forces 1939–1944*. Reprint from Yearbook of The Estonian Learned Society in America. *Annales Litterarum Estonicae in America* V. Lund.

Laar, Mart 2010. Soomepoiste liikumine ja nende võitlus II maailmasõjas. – Laar, Mart & Pillak, Peep & Rebas, Hain & Saueauk, Meelis (toim). *Soomepoisid. Võitlus jätkub. II maailmasõjas Soome armees võidelnud Eesti vabatahtlike ajalugu 1939–2010*. Tallinn: Grenader, lk 27–87.

Malevlane 31.03.44 = Kummaline määrus. – *Malevlane*, 31. märts 1944, lk 2.

Ojakäär, Valter 2010. *Oma laulu leidsime üles. 1950. aastatest tänapäevani*. Eesti levimuusika ajaloost 4. Tallinn: Ilo.

Ojamaa, Triinu 2022. Vendade Mikiveride kirjad Soome Jätkusõjast. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 4, lk 102–113.

Ojamaa, Triinu & Labi, Kanni & Kronberg, Janika 2012. *Harri Kiisk – eesti kultuuri vahendaja Rootsisis*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

- Paatsi, Vello 2015. Vene sõjatsensuur Läänemere kubermangudes Esimese maailmasõja ajal 1914–1917. – *Keelata või lubada? Tsensuur Rootsi ajast Eesti taasiseseisvumiseni*. Seminar Eesti Kirjandusmuuseumis 26. novembril 2015. Ettekanded. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
- Pilke, Helena 2011. *Julkaiseminen kielletty. Rintamakirjeenvaihtajat ja päämajan sensuuri 1941–1944*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pillak, Peep 2019. Reaalkooli karmid aastad. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 4, lk 144–146.
- Pärli, Arvo 2001. *Soomepoisi päevik*. Tallinn: Thekla-V.
- Raag, Raimo 1999. *Eestlane väljaspool Eestit*. Ajalooline ülevaade. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rebas, Robert 1962. JR 200 võitlusteel. – Maasing, Richard & Blumfeld, Evald & Kauri, Hans & Üürike, Madis (toim). *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* 10. Võitlus jätkub. Stockholm: EMP, lk 15–40.
- Stanley, Liz 2004. The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences. – *Auto/Biography* 12 (3), lk 201–235 (DOI:10.1191/0967550704ab0140a).
- Talpak, Karl 1962. Võitlus Soomes ja Eestis. Mälestusi eesti rügemendi asutamiseks. – Maasing, Richard & Blumfeld, Evald & Kauri, Hans & Üürike, Madis (toim). *Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas* 10. Võitlus jätkub. Stockholm: EMP, lk 7–14.
- Tarand, Kristi (koost) 1995. *Pühakute raamat. Nende elulood, teod ja ikonograafilised embleemid*. Tallinn: Periodika.
- Taskinen, Ilari & Turunen, Risto & Uusitalo, Lauri & Kivimäki, Ville 2022. Religion, Patriotism and War Experience in Digitized Wartime Letters in Finland, 1939–44. – *Journal of Contemporary History* 57 (3), lk 577–596 (DOI:10.1177/00220094211066006).
- Vilkuna, Kustaa 1962. *Sanan valvontaa. Sensuuri 1939–1944*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava.

Summary

On the epistolary communication of Estonian mobilization refugees during the Finnish Continuation War

Triinu Ojamaa

Senior Research Fellow

Estonian Cultural History Archives, Estonian Literary Museum, Estonia

triinu.ojamaa@kirmus.ee

Keywords: epistolary communication, mobilization refugees, Finnish Continuation War, wartime censorship

The article deals with the letters of young men who escaped from Estonia to Finland during the German occupation in order to avoid the mobilization announced in 1943. Almost immediately after arriving in Finland, some of the refugees illegally emigrated

to Sweden, but the majority started looking for temporary accommodation and work in Helsinki and its surroundings. The Continuation War (1941–1944) was going on, and thus a large number of Estonian male refugees were recruited into the Finnish army as volunteers; they started fighting on the Karelian front against the Soviet Union.

The letters analysed in the article come from the years 1943–1944 and were sent by the men who remained in Finland to their friends who escaped to Sweden. The letters show that both civilians and soldiers faced problems caused by the political situation resulting from the Second World War and the complicated allied relations between Finland and Germany. The refugees did not have enough knowledge of life in wartime Finland and their language skills were also poor. In the course of escaping from Estonia to Finland, friends had lost sight of each other. After arriving in Finland, they started to restore their contacts in order to share experiences and find some support. The main aim of the article is to demonstrate the role of epistolary communication in finding solutions to the problems of Estonian refugees. The article gives an insight into the main topics of the letters, in which the authors of the letters tell stories about their escape from Estonia to Finland, share information about the destiny of their schoolmates and friends, but also discuss fine arts, and dream about life in peacetime. The letters show that they wish to get away from the war and continue their unfinished university studies in some war-neutral country. In their letters, they came to understanding that in order to implement their future plans, they had to get to Sweden and thus, already in the late autumn of 1943, the topic of fleeing from Finland to Sweden became dominant. At that time, the legal emigration of Estonians to another western country was limited by Finnish legislation, and, as field post letters were censored, writing about this topic was risky. The letters contain interesting examples of what verbal and visual means of expression were used to hide the true content of the messages from the censor. Compared to ordinary private letters, war letters also have another peculiarity: they contain some features of collective communication. For instance, an envelope addressed by one person to another may contain a letter consisting of messages written by several people and these messages can be intended to be distributed to several persons. Thus, wartime correspondence has similarities with the principles of information transmission in modern social media networks.

Triinu Ojamaa (PhD) on Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur ning Eesti-uuringute Tippkeskuse migratsiooni- ja diasporaauuringute töörühma juht. Oma uurimistöös tegeleb ta diasporaakogukonna liikmete identiteediprobleemide ja kohanemisstrateegiatega ning omaeluloo-kirjutusega, keskendudes eelkõige loovisikutele.

Triinu Ojamaa (PhD) is senior research fellow at the Estonian Literary Museum, and the leader of the research group on migration and diaspora studies of the Centre of Excellence in Estonian Studies. Her main research areas include diasporic identity, diaspora members' adaptation strategies, and life-writing that mainly focuses on creative individuals.

ORCID: 0000-0002-3314-1489

triinu.ojamaa@kirmus.ee